

מסכת עבודה זרה דף מב עמוד ב – דף מג עמוד ב

מתני'. המוצא כלים ועליהם צורת חמה, צורת לבנה, צורת דרקון – יוליכם לים המלח; רבן שמעון בן גמליאל אומר: שעל המכובדין – אסורין, שעל המבוזין – מותרין.
גמ'. למימרא, דלהני הוא דפלחי להו, למידי אחרינא לא, ורמינהי: השוחט לשום ימים, לשום נהרות, לשום מדבר, לשום חמה, לשום לבנה, לשום כוכבים ומזלות, לשום מיכאל שר הגדול, לשום שילשול קטן – הרי אלו זבחי מתים! אמר אביי: מיפלח לכל דמשכחי פלחי, מיצר ומפלחי, **הני תלתא דחשיבי – ציירי להו ופלחי להו**, למידי אחרינא – לנוי בעלמא עבדי להו. מנקיט רב ששת חומרי מתנייתא ותני: כל המזלות מותרין – חוץ ממזל חמה ולבנה ...
תנן התם: דמות צורות לבנות היה לו לר"ג בעלייתו בטבלא בכותל, שבהן מראה את ההדיוטות ואומר להן: כזה ראייתם או כזה ראייתם. ומי שרי? והכתיב: לא תעשון אתי, לא תעשון כדמות שמי השמש שמים לפני! אמר אביי: לא אסרה תורה אלא שמשין שאפשר לעשות כמותן... ושמשין שאי אפשר לעשות כמותן מי שרי? והתניא: לא תעשון אתי – לא תעשון כדמות שמי השמש שמים לפני במרום! ...
אמר אביי: לא אסרה תורה אלא שמשין שבמדור העליון. ושבמדור התחתון מי שרי? והתניא: אשר בשמים – לרבות חמה ולבנה כוכבים ומזלות, ממעל – לרבות מלאכי השרת! כי תניא הריא לעובדם. אי לעובדם, אפילו שילשול קטן נמי! אין הכי נמי, ומסיפיה דקרא נפקא, דתניא: אשר בארץ – לרבות ימים ונהרות הרים וגבעות, מתחת – לרבות שילשול קטן. ועשייה גרידתא מי שרי? והתניא: לא תעשון אתי – לא תעשון כדמות שמי השמש שמים לפני במרום, כגון חמה ולבנה, כוכבים ומזלות! שאני ר"ג, דאחרים עשו לו. והא רב יהודה דאחרים עשו לו, וא"ל שמואל לרב יהודה: שינא, סמי עיניה דדין! התם בחותמו בולט, ומשום חשדא; דתניא: טבעת שחותמה בולט – אסור להניחה ומותר לחתום בה, חותמה שוקע – מותר להניחה ואסור לחתום בה. ומי חיישינן לחשדא? והא בי כנישתא דשף ויתיב בנהרדעא דאוקמי ביה אנדרטא, והוו עיילי ביה אבוה דשמואל ולוי ומצלו בגויה, ולא חיישי לחשדא! רבים שאני. והא רבן גמליאל דיחיד הוה! כיון דנשיא הוא, שכיחי רבים גביה. ואיבעית אימא: דפרקים הוא. ואיבעית אימא: להתלמד שאני, דתניא: לא תלמד לעשות, אבל אתה למד להבין ולהורות.

ייחודה של עבודה זרה לגרמי השמיים

א. המוצא צורות חמה ולבנה האסורות

מבנה הסוגיה הוא מוסיף והולך. אביי איננו משנה את דעתו, אלא מציע מקורות הולמים לאיסורים שונים.
"לא אסרה תורה אלא שמשין שבמדור העליון – אורי" דכל אלו תירוצים של אביי אמת הן, דמדלא קאמר בכל אחד ואחד 'אלא אמר אביי', ש"מ שלא היה חוזר בו. אלא מתחלה היה דורש מן המקרא לאסור שמשין של מטה כגון היכל ואולם, ואחר כך לאסור שמשין שבמדור העליון כגון שרפים ואופנים, ובשמים תחתונים – חמה ולבנה כוכבים ומזלות שהם קבועים ברקיע שני¹."

בפשט הסוגיה נראה שהמסקנות הן:

* כל עבודה אסורה כמובן.

* עשייה אסורה. אם אחרים עושים לו – מותר.

* כשיש בליטה – גם אם אחרים עושים לו, אסור משום חשד ויש לפגום בה, כפי שהורה שמואל.

* ברבים או נשיא אין חשד.

* לחלופין, ייתכן ש'להתלמד' מותר.

לכאורה חלק מן התירוצים היו מספיקים. מכך שהועלו נוספים משמע שלא תמיד די בקודמים:

¹ תוספות מג, ב.

"והא ר"ג יחיד הוה - וא"ת אמאי לא משני דצורת לבנה לא היתה בולטת ולכך עשאה ר"ג? ואור"י ור"ת וריב"א כי בחמה ולבנה ומזלות אין חילוק בין בולטין לשוקעין. **וכן ברקיע שוקעין הם ולא מפליג בהכי אלא גבי פרצופין וכיוצא בהן**"². אם כן, לדעת בעלי התוספות, חומרה יתירה יש לצורת לבנה, שעשייתה אסורה ליחיד אפילו בלי בליטה.

הרמב"ם מקשר גם את צורת הדרקון לגרמי השמים, ומקל לומר, שכל שאסור הוא צורה שמייחסים עובדי עבודה זרה לשמש או לירח:

"צורת חמה ולבנה אין ענינו שימצא עיגול ויאמר: 'זו השמש', או קשת מעיגול ויאמר: 'זה הירח', אלא שאנשי הטליסמאות... ייחסו לכל המזלות והכוכבים צורות רבות, והם באותן הצורות נחלקים מחלוקת רבה, מפני שהם דברים כוזבים, והכזב על דבר מה יתרבה ויתרחב בלי ספק. ואומרו צורת חמה ולבנה - רוצה בו שימצא **הצורה המיוחסת לשמש והצורה המיוחסת לירח, לפי איזו שיטה שתהיה**. והדרקון - צורת איש שיש לו סנפירים, וקשקשים רבים בגבו בין סנפיריו כקשקשי הדגים. וזאת הצורה הייתה גם כן מרוממת אצלם, לפי שהם היו מייחסים אותה לחלק מחלקי הגלגל. והודיעני איש מן המומחים בזה המקצוע, שזאת הצורה היא של **תלי הירח**, ושהיא נעשית בתואר כזה בעת כזאת ותשפיע כך וכך, ושאלתיו אודות הספר אשר נזכר בו זה, לפי שאני לא פגשתי מעולם זאת הצורה, וטען שמסר לו מורו ורבו זאת הצורה עם כל הסודות שגילה לו"³.
כך ניתן להבין גם מרש"י שטרח לבאר:

"צורת חמה - **מזל** חמה וכן לבנה"⁴ בדרך זו הלך גם הרמב"א⁵ וכך הוכיח הש"ך מדברי רש"י:
"אבל עגול כשמש או קשת עגול כלבנה ממש מותרים דאין דרכן לעבדם בענין זה"⁶. אמנם, ישנה דעה המחמירה אפילו בצורות חמה וירח כפי שהם בשמיים⁷, וכפי שמוכח לכאורה מן הדיון בצורות של רבן גמליאל. השו"ע פוסק:

"וצורת חמה ולבנה וכוכבים, אסור בין בולטות בין שוקעות. אם הם להתלמד, להבין ולהורות, כולן מותרות אפילו בולטות"⁸. על כן מבאר הש"ך לחלק בין המוצא לבין היוצר:
"ודאי לעשות או להשהות בידו אף בעיגול שלהן אסור, דלעשות נפקא לן מלא תעשון וגו' כל אשר בשמים ממעל, והאי אשר בשמים ממעל הוא, ואסור. וכן להשהותם בידו איכא חשדא אף בעיגול

² שם. אמנם הרמב"ן והריטב"א חולקים וסבורים שיכלו לתרץ כך. לפי זה מותר לקבל צורת לבנה מגוי שעשאה ללא בליטה. גם ברמב"ם משמע כדברי התוספות, שאסר 'חקוקין' (ע"ז פרק ז הלכה ח).

³ פירוש המשנה לרמב"ם פרק ג משנה ג.

⁴ מב, ב.

⁵ יו"ד סימן קמא סעיף א.

⁶ ש"ך יורה דעה סימן קמא ס"ק ח.

⁷ מובאת בש"ך ובבירור הלכה מב עמוד ב ציון ו אות ב.

⁸ יו"ד סימן קמא סעיף ד.

שלהן דלאיזה צורך הוא משהה אותם? אבל במוצא מותר דאין לחוש שמא עבדו בעיגול. וראיה לזה ממ"ש הרב בסוף סעיף זה, דבזמן הזה שאין העובדי כוכבים עובדים לצורות הללו ואפ"ה אסורים להשהותם משום חשד... ודאי לענין שהייה דאסור משום חשד לא נפקא לן מידי במה שאין דרכן לעבוד דמ"מ כיון ששוהה אותם איכא חשדא שהוא עצמו קבלן לאליל ועבדן⁹.

הרמב"ם פוסק:

"המוצא כלים ועליהן צורת חמה ולבנה ודקון, אם היו כלי כסף וזהב או בגדי שני או שהיו חקוקים על הנזמים ועל הטבעות הרי אלו אסורין, ועל שאר הכלים מותרין מפני שחזקתן לנוי¹⁰". כיוון שלא סייג דבריו למזלות בלבד, יש שטענו שחזר בו ואסר כל צורה כפשוטה¹¹, אולם ניתן לפרש שסתם "מפני שצורות אלו משתנות מזמן לזמן לפי עובדי הכוכבים¹²". בדומה לכך מתפרשים דברי הרמ"א לשני פנים. או שבא לרבות צורות שנוהגים בהם עובדי כוכבים מלבד ציורים פשוטים¹³, או שבא למעט האיסור רק למנהגם, כדברי הש"ך.

ב. עשיית צורות חמה ולבנה

מסקנת הסוגיה היא שעשייה שלא לצורך עבודה אסורה במשמישים במדור של מטה, רק בחמה כוכבים ולבנה¹⁴. אמנם לקיים אין איסור אלא ב'משמישים במדור העליון'¹⁵.

⁹ ש"ך ס"ק ח.

¹⁰ רמב"ם הלכות עבודה זרה פרק ז הלכה ח.

¹¹ ספר הבתים, מובא במעשה רוקח ובבירור הלכה.

¹² בירור הלכה בשם מרכבת המשנה.

¹³ הלבוש.

¹⁴ תוספות ראש השנה כד, ב ד"ה לא.

¹⁵ ר"ן על הרי"ף יט, א.

ג. ייחודו של איסור חמה לבנה וכוכבים מבחינה אמונית

בכמה דברים נבדלה עבודת גרמי השמים משאר סוגי עבודה זרה. ראשית מוקדש עבודה פסוק מיוחד: (יט) וּפָן-תֵּשָׂא עֵינֶיךָ הַשָּׁמַיְמָה וְרָאִיתָ אֶת-הַשָּׁמַשׁ וְאֶת-הַיָּרֵחַ וְאֶת-הַכּוֹכָבִים כָּל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְנִדְחָתָּ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לָהֶם וְעַבַּדְתָּם אֲשֶׁר חָלַק ה' אֱלֹהֶיךָ אֹתָם לְכָל הָעַמִּים תַּחַת כָּל-הַשָּׁמַיִם¹⁶: "ולא עוד, אלא שיש כאן ביטוי מיוחד לעבודה זרה זו, שהלא רק כאן, בעבודה זו לצבא השמים, נאמר בכתוב: **ונדחת**".

"מכל הנבראים כולם נתיחדו רק שנים המחווננים בכח ממשלה... אצל צבא השמים הוא אומר: 'את המאור הגדול לממשלת היום', ואצל האדם הוא אומר: 'ורדו בדגת הים'..."¹⁷ בשתי ממשלות אלו מעורבת הדעת, כפי שאומרים בתפילה: 'יצרם בדעת, בבינה ובהשכל'. לאור האמור – עבודה זרה של צבא השמים מסוכנת בהרבה. עבודה זרה רגילה היא דמיון ושטות, אולם סגידה לגרמי השמים יש בה פן של קבלת מרות של מציאות ממשית, ממשלה שיש בה דעת. "מתוך כך, יש לו ליצרא דעבודה זרה תוקף הסתה הרבה יותר עז בשעה שהוא מסית לעבודה זרה בצבא השמים... אפילו בשעה שאנחנו עוסקים בשבחו של מקום. ואנחנו אומרים: 'אתה עשית את השמים ושמי השמים, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם, ואתה מחיה את כולם'... אנו מוסיפים בהדיא במפורש ובמיוחד 'וצבא השמים לך משתחוים'¹⁸... עומדים אנו... ומכריזים שממשלה זו בצבא השמים איננה אלא מציאות של התבטלות ליוצרם ולקונם". בכך ניתן להבין מדוע את המזמור 'אל נקמות ה', דורשים חז"ל:

"ברביעי - שברא חמה ולבנה ועתיד ליפרע מעובדיהן"¹⁹. הוא המזמור שנקבע דווקא כשיר של יום רביעי: "ביום רביעי נבראו חמה ולבנה ודווקא על עבודתם נאמר ונדחת. והיינו, מפני שטומאת עבודה זרה השכלית מונחת היא בעבודה לצבא השמים. והנקמה היא בשורשו של הכח המתנגד, ולכן שיר הנקמה מיוחד הוא ליום הרביעי. ולא עוד אלא ש**שמים בעצמם מוכיח** את זה, שהרי המונח הכללי לעובדי עבודה זרה הוא עכו"ם, נוטריקון – עובדי כוכבים ומזלות".

נותר לברר מהו תוכן אותה ממשלה של צבא השמים. בפסוקי הבריאה מתבאר ששני תפקידים מיועדים לשמש ולירח - מתן אור וניהול מערכת הזמן, כשהזמן הוא החלק החשוב בתפקידם: (יד)...ולמועדים - על שם העתיד, שעתידי ישראל להצטוות על המועדות והם נמנים למולד הלבנה: ... (טו) והיו למאורות - **עוד זאת** ישמשו שיאירו לעולם²⁰.

¹⁶ דברים פרק ד.

¹⁷ מכאן ואילך רוב מוחלט של הדברים נלקח מדברי הרב יצחק הוטנר בפחד יצחק, ראש השנה מאמר כז. לא שמרתי על סדר הדברים.

¹⁸ על פי נחמיה ט טו.

¹⁹ מסכת ראש השנה דף לא עמוד א.

²⁰ רש"י בראשית פרק א.

אם כן, שני ניגודים לפנינו: ממשלת האדם המתאפיינת בהתחדשות, והשמש והירח, נושאי דגל מעגל הזמן: "כח ההתחדשות הוא סוד מופלא בכוחות הנפש. בשעה שכח זה שולט על האדם נפשו של האדם לוחשת לעצמה דברים כגון אלו: 'אף על פי שמצד האיברים שלי והחושים שלי אין בעובדה זו שאני עושה אלא חזרה של הרגל בעלמא, מכל מקום מצד הרגשתי הרי אני עושה את המעשה הזה בפעם הראשונה'... כח ההתחדשות הזה גנוז הוא במהלכו של עולם, כי מכיוון שעתיד הקב"ה לחדש את עולמו הרי העולם מתנועע תמיד אל התחדשותו... מאידך גיסא, עומדת היא ממשלת הזמן. חוק הברזל של ממשלת הזמן הזו הוא חוק המחזוריות... כאן אנו עומדים בפני התנגשות האיתנים: ממשלת האדם מול ממשלת הזמן. נפשו של אדם מושכת בכח איתנים אל ההתחדשות, ולעומתה – זרם הזמן ממשיך בכח איתנים אל המחזוריות". על פי זה מבאר הגאון מווילנא את הנבואה על הגלות הראשונה:

(יג) וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדֹעַ תִּדְעַ כִּי־גֵרָה יִהְיֶה זֶרְעֲךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וַעֲנֹוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה: (יד) וגם אֶת־הַגֹּיִם אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּן אֲנִי וְאַחֲרֵי־כֵן יֵצְאוּ בִּרְכָשׁ גָּדוֹל: (טו) וְאַתָּה תָּבוֹא אֶל־אַבְרָם בְּשָׁלוֹם תִּקְבְּרָה בְּשִׁיבָה טוֹבָה: (טז) וְדֹר רְבִיעִי יָשׁוּבוּ הֵנָּה כִּי לֹא־שָׁלֹם עָלֶיךָ הָאֶמְרִי עַד־הֵנָּה²¹:

גלות מצרים תלויה בזמן והגאולה – בדורות האדם, "מפני שהקלקולים נתלים בזמן והתיקונים נתלים באדם... " מצוות לא תעשה מנינס שס"ה, כנגד שס"ה ימי השנה ואילו מצוות העשה מנינס רמ"ח, כנגד רמ"ח איברים שבאדם. והרי לנו שהקלקולים נתלים בחלקי זמן והתיקונים נתלים בחלקי קומת אדם".

על פי זה ניתן להבין מדוע המצווה הראשונה שנצטוו ישראל היא מצוות קידוש החודש. "כנסת ישראל, לא רק שהיא בוקעת את חק הברזל של המחזוריות, אלא שהיא מהפכת את עצם המחזוריות לתוכן של התחדשות... ישראל עומדים כנגד הלבנה ואומרים עליה שהם עתידים להתחדש כמותה... **מצוות קידוש החודש היא נצחונה של ממשלת אדם על ממשלת הזמן**, וממילא – מכאן ואילך – דהיינו ממצוות קידוש החודש ואילך, הננו מוצאים שגם הגאולה נתלית במניין השנים, כגון שבעים שנה לפקידת כורש. בשיתא אלפי שנים עד יום שכולו שבת: רק גלות מצרים, שזמנה הוא לפני מצות קידוש החודש, שאז עמדה עדיין ממשלת הזמן בטבע מחזוריותה, רק אז הוא שהוצרכנו לקלוט את הגאולה בחשבון הדורות בלבד".

אם כן, קידוש ראש חודש ניסן מהווה יציקת התחדשות למחזוריות החודשים. אולם, מה באשר להתחדשות מחזור החמה? כאן המקום להזכר ששלטון הזמן אויב הוא לאותה מצווה מרכזית – התשובה. לכאורה, מעוות לא יוכל לתקון ואת הנעשה אין להשיב. כיצד ניתן לתקן את העבר? לכן מצוות התשובה מיוחדת היא ליום הדין של ראש-השנה. על מנת לחזור בתשובה חייב אדם להשתחרר מכבלי הזמן וזהו

²¹ בראשית פרק טו.

עומק דברי הרמב"ם הכותב שתקיעת שופר נועדה להעיר את "השוכחים את האמת בהבלי הזמן"²². אמנם בארבעה פרקים העולם נידון, אולם רק בראש-השנה "כל עצם פעולתו של הדין והמשפט... הוא העמדת כנסת ישראל בציור של בריאה חדשה דוגמת עמידתה של כנסת ישראל בתקופת השמים החדשים והארץ החדשה. הגילוי הזה מחייב אותנו לכוון הלב לקראתו בעבודת היום של ראש-השנה, שהרי כללה תורה את הגילוי המופלא הזה במצוות היום של המוספים 'ועשיתם'... כפי שמחדד המדרש:

"אמר רבי תחליפא דמן קיסריא בכל הקרבנות כתיב והקרבנתם וכאן כתיב **ועשיתם**. אמר הקדוש ברוך הוא מכיון שנכנסתם לפני בדין ביום הזה ויצאתם זכאין, מעלה אני עליכם כאלו היום בראתי אתכם בריה חדשה שנאמר: כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה וגו' כן יעמוד זרעכם ושמכם"²³.

"כל זמן שנטל משאו של האתמול רובץ על ראשו של אדם ומעיק עליו ולוחץ עליו – אין שום מקום להתחדשות, ופריקה זו היא התשובה". זאת הסיבה שדווקא בראש-השנה כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון. "שבתורת בריאה חדשה של הקב"ה, כל אחד ואחד מתחדש ויצא לעולם בכל מלוא יחידותו".

²² הלכות תשובה פרק ג הלכה ד.

²³ ילקוט שמעוני תורה פרשת אמור רמז תרמה.